

तिङन्तप्रक्रिया (पौष्पपद्धत्यनुसारिणी)

IM Vyakarana (Core), BA Sanskrit (Elective)

Course Category: [Core/Elective]

Schedule of Offering: [Odd Sem]

Course Credit Structure: [5]

Course Code - **VK119**

- Lecture: [5]
- Tutorial: [0]
- Practical: [0]

Contact Hours per week: [5]

Course coordinator & instructor:

Dr. Vinayak Rajat Bhat

1. Introduction

पाणिनीयव्याकरणस्य प्रधानमुद्देश्यम् अस्ति साधुशब्दानाम् अन्वाख्यानम् । तदेतत् पाणिनिः उपचतुस्सहस्रसूत्रैः गुम्फितेन अष्टाध्यायीगतप्रक्रियाविज्ञानेन प्रतिपादयति । साधुशब्दज्ञाने प्रक्रियायाः ज्ञानमत्यावश्यकम् । प्रक्रियाज्ञानादृते प्रयोगज्ञानमात्रं न किञ्चित् प्रयोगं जनयति । तदाह भगवान् भाष्यकारः – ज्ञानपूर्वके प्रयोगे धर्मः । सूत्राणां क्रमस्य वैज्ञानिकता पाणिनीयपरम्परायाः चिरस्थायित्वे मूलम् । अपि चोक्तम् आचार्याभिः पुष्पादीक्षितवार्याभिः -

पाणिनिः क्रम एवास्ति क्रम एव तपःफलम् ।
क्रमहानेः परा हानिः शाब्दिकस्य न विद्यते ॥

प्रकृतं संस्कृताध्ययनक्षेत्रे व्याकरणाध्ययनपरम्परायाः द्वौ पन्थानौ दृश्येते । एका परम्परा सा यत्र पाणिनिक्रममाश्रित्य सूत्राणां तदर्थानां च अध्ययनं क्रियते । अस्यां परम्परायाम् आदौ अष्टाध्यायी, ततः काशिकामहाभाष्यादीनामध्ययनं क्रियते ।

अन्या परम्परा अस्ति प्रक्रियाध्ययनपरम्परा । अस्यां परम्परायां बहवः विद्वांसः श्रममकुर्वन् बहून् ग्रन्थान् च व्यरीरचन् । येषु सिद्धान्तकौमुदी, पौष्पीप्रक्रिया प्रकृताध्ययनपरम्परायां उत्कर्षं स्थानम् अलङ्कुरुतः । सिद्धान्तकौमुदी भाष्यगत-सिद्धान्तबोधनपुरस्सरं प्रक्रियां बोधयति । तस्माद् अस्य ग्रन्थस्य अध्ययने कालः अधिकः अपेक्ष्यते । संस्कृतज्ञः अल्पेन कालेन तिङन्तप्रक्रियाज्ञानं प्राप्नुयात् इति धिया पौष्पपद्धत्यनुसारिणी तिङन्तप्रक्रिया पाठ्यक्रमे संयोजिता । अनेन मार्गेण छात्रः षट्सु मासेषु तिङन्तप्रक्रियायां (सिद्धान्तकौमुद्याः तृतीयो भागः सम्पूर्णः अत्र पूरयिष्यते) सामर्थ्यं सम्पादयिष्यति ।

2. Course Objectives

- भारतीयज्ञानपरम्परायां व्याकरणस्य स्थानम् जानीयुः
- तिङन्तप्रक्रियायाः स्वरूपम् अधिगच्छेयुः
- लकाराणां कृदन्तानां च सिद्धिप्रक्रियायां पाटवं प्राप्नुयुः
- लकाराणां अर्थज्ञाने प्रयोगविज्ञाने च सामर्थ्यं लभेयुः

3. Learning outcomes.

1. पाणिनीयप्रक्रियाविज्ञानं ज्ञास्यन्ति
2. तिङन्तरूपाणां कृदन्तरूपाणां च सिद्धिप्रक्रियां अध्येष्यन्ते
3. अष्टाध्याय्याः अवशिष्टानां सूत्राणाम् उपयोगविधिं ज्ञास्यन्ति
4. तिङन्तपदानि कृदन्तपदानि वा दृष्ट्वा तत्प्रक्रियां सार्थं वक्तुं प्रभविष्यन्ति

4. Pre-requisites

छात्रः संस्कृतभाषायाः अवगमने, देवनागर्याः लेखने पठने च समर्थः स्यात् ।

5. Readings

* Dikshit, Pushpa. *Aṣṭādhyāyī Sahajabodha – A Modern & Scientific Explanation To Pāṇini's Aṣṭādhyāyī, Volume I: Tiṅanta Prakaraṇam – Sārvadhātuka Lakāra*. Pratibha Prakashan: New Delhi, 2016.

* Pāṇini. Ed. Pushpa Dikshit. *Aṣṭādhyāyī-sūtrapāṭha*. Samskrita Bharati: New Delhi, 2010.

* Pāṇini. Ed. Pushpa Dikshit. *Prakriyānusārī Pāṇinīya-dhātupāṭha*. Samskrita Bharati: New Delhi, 2010.

Dikshit, Pushpa. *Aṣṭādhyāyī Sahajabodha – A Modern & Scientific Explanation To Pāṇini's Aṣṭādhyāyī, Volume III: Kṛdanta Prakaraṇam*. Pratibha Prakashan: New Delhi, 2016.

Dikshit, Pushpa. *Tiṅkṛtkoṣaḥ Prathamah: Sārvadhātukakhaṇḍaḥ*. Samskrita Bharati: New Delhi, 2010.

Dikshit, Pushpa. *Dhātvadhikāriyaṁ Sāmānyam Aṅgakāryam*. Jnanabharati Publications: New Delhi, 2017.

Cardona, George. *Pāṇini, His Work and Its Traditions: Background and Introduction*. Vol. 1. Motilal Banarsidass, 1988.

Handouts throughout the course, made by the course instructor.

6. Module-wise topics

Module 1 – व्याकरणपरिचयः, अष्टाध्यायीपरिचयश्च (4 sessions)

- Lecture 1
  - व्याकरणपरिचयः
    - व्युत्पत्तिः
    - व्याकरणस्येतिहासः, वेदाङ्गत्वञ्च
    - व्याकरणप्रयोजनानि
    - अष्टाध्याय्याः कर्ता पाणिनिः
- Lecture 2
  - सूत्रलक्षणम्, सूत्रभेदाः, वार्तिकलक्षणम्, भाष्यलक्षणम्
  - माहेश्वराणि सूत्राणि, प्रत्याहारः
- Lecture 3 - 4
  - अष्टाध्यायीपरिचयः
    - प्रकरणानि, अनुवृत्तिः, अध्यायस्वरूपम्

Readings

Cardona, George. *Pāṇini, His Work and Its Traditions: Background and Introduction*. Vol. 1. Motilal Banarsidass, 1988. Pg. 1-7.

Dikshit, Pushpa. *Aṣṭādhyāyī Sahajabodha – A Modern & Scientific Explanation To Pāṇini's Aṣṭādhyāyī, Volume I: Tiṅanta Prakaraṇam – Sārvadhātuka Lakāra*. Pratibha Prakashan: New Delhi, 2016. Pg. V-XIV.

Module 2 - The alphabet and initial technical terms (samjñā) (4 Sessions)

- Lecture 5
  - स्थानप्रयत्नौ
  - वर्णानां भेदाः
- Lecture 6
  - प्रकृतिप्रत्ययौ, धातुसंज्ञा, इत्संज्ञा
  - धातुप्रत्ययचक्रम्
- Lecture 7
  - सत्त्वादि चत्वारि कार्याणि
  - लकाराणां परिचयः (सार्वधातुकलकाराः, आर्धधातुकलकाराः)
- Lecture 8
  - तिङ्प्रत्ययानां विधानम्

Readings

Pāṇini. Ed. Pushpa Dikshit. *Aṣṭādhyāyī-sūtrapāṭha*. Samskrita Bharati: New Delhi, 2010. Introduction.

Dikshit, Pushpa. *Aṣṭādhyāyī Sahajabodha – A Modern & Scientific Explanation To Pāṇini's Aṣṭādhyāyī, Volume I: Tiṅanta Prakaraṇam – Sārvadhātuka Lakāra*. Pratibha Prakashan: New Delhi, 2016. Pg. 1-24.

Module 3 - सार्वधातुकप्रक्रिया- तिङन्तप्रक्रियोपयोगीनि पञ्च उपाङ्गानि, अङ्गकार्याणि च (26 Sessions)

- Lecture 9 & 10
  - प्रथमम् उपाङ्गम् – विकरणम्
- Lecture 11 & 12
  - द्वितीयमुपाङ्गम् – प्रत्ययादेशाः

- Lecture 13 & 14
  - तृतीयमुपाङ्गम् – धात्वादेशः
    - सामान्यविशेषवल्लक्षणम् - परिचयः
    - पूर्वमपवादाः अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः
- Lecture 15
  - चतुर्थमुपाङ्गम् – अतिदेशः
    - धातुप्रत्ययानां योगे त्रयः पन्थानः
    - प्रत्ययाभिज्ञानं तदुपयुक्तस्य मार्गस्य अवगमनम्
- Lecture 16 – 18
  - पञ्चममुपाङ्गम् – द्वित्वाभ्यासकार्याणि
  - जुहोत्यादीनां धातूनां प्रक्रियाविज्ञानम्
- Lecture 19 — 21
  - अङ्गकार्योपयोगिनः षण्मार्गाः, तदुपयोगविधिश्च
- Lecture 22 — 23
  - धातुप्रयुक्ताङ्गकार्याणि
- Lecture 24
  - अजन्ताः धातवः (अकारान्ताः, इकारान्ताः इत्यादयः)
  - हलन्ताः धातवः (अदुपधाः, इदुपाधादयः)
  - शेषाः (किति ङिति प्रत्यये परतः)
- Lecture 25 - 29
  - अजन्तेभ्यः धातुभ्यः अपेक्षितम् अङ्गकार्यम्
- Lecture 30 - 34
  - हलन्तेभ्यः धातुभ्यः अपेक्षितम् अङ्गकार्यम्
  - सम्प्रसारणयुक्तेभ्यः धातुभ्यः, अनिदिङ्गो धातुभ्यः अनुनासिकान्तेभ्यो धातुभ्यश्च अपेक्षितानि अङ्गकार्याणि

Readings

Dikshit, Pushpa. *Aṣṭādhyāyī Sahajabodha – A Modern & Scientific Explanation To Pāṇini's Aṣṭādhyāyī, Volume I: Tiṅanta Prakaraṇam – Sārvadhātuka Lakāra*. Pratibha Prakashan: New Delhi, 2016. Pg. 61-87.

Dikshit, Pushpa. *Aṣṭādhyāyī Sahajabodha – A Modern & Scientific Explanation To Pāṇini's Aṣṭādhyāyī, Volume I: Tiṅanta Prakaraṇam – Sārvadhātuka Lakāra*. Pratibha Prakashan: New Delhi, 2016. Pg. 188-217.

Dikshit, Pushpa. *Aṣṭādhyāyī Sahajabodha – A Modern & Scientific Explanation To Pāṇini's Aṣṭādhyāyī, Volume I: Tiṅanta Prakaraṇam – Sārvadhātuka Lakāra*. Pratibha Prakashan: New Delhi, 2016. Pg. 218-248.

Module 4 - आर्धधातुकप्रक्रिया- तिङन्तप्रक्रियोपयोगीनि पञ्च उपाङ्गानि, अङ्गकार्याणि च (30 Sessions)

○ Lecture 35 - 39

- पञ्चोपाङ्गकार्याणि – सामान्यः परिचयः ।
- धात्वादेशः
- इडागमव्यवस्था

○ Lecture 40 - 64

- प्रत्ययादेशः
- धातूनां आर्धधातुकलकारेषु रूपसिद्धिप्रक्रिया
  - लुट्-लृट्-लृङ्-लेट्-आशीर्लिङ्-लुङ्-लिट् लकाराणां प्रक्रियाविज्ञानम्

Module 6 - Sandhi: Operations on letters (12 Sessions)

○ Lecture 65

- सन्धिनियमाः
  - सन्धिकार्याङ्गकार्ययोः भेदः

○ Lecture 66 — 68

- अचसन्धिविज्ञानम्

- Lecture 69 — 75
  - प्रक्रियोपयोगि हल्सन्धिविज्ञानम्
    - सकारे परे हल्सन्धिः
    - तकारे थकारे वा परे हल्सन्धिः
    - धकारे परे हल्सन्धिः
    - मकारे वकारे वा परे हल्सन्धिः

Readings

Dikshit, Pushpa. *Aṣṭādhyāyī Sahajabodha – A Modern & Scientific Explanation To Pāṇini's Aṣṭādhyāyī, Volume I: Tiṅanta Prakaraṇam – Sārvadhātuka Lakāra*. Pratibha Prakashan: New Delhi, 2016. Pg. 25-60.

7. Pedagogy

This course is based entirely upon learning the sūtras of Pāṇini. It is lecture-based, but each lecture will be followed by a significant amount of practice that needs to be carried out by the student on his own in order to master the principles taught in class. Therefore, assignments are at the core of the evaluation for this course. The continuous solicitation of feedback in the form of question-answer sessions is a traditional method of teaching, which will be utilized constantly in this course, and will be one of two ways by which the ongoing evaluation of students' understanding will be carried out, the other being in-class quizzes. The course concludes with an end-semester exam, putting together everything the student learns throughout the course.

8. Evaluation Pattern

● Assignments	-	20%
● Class participation	-	10%
● Quizzes	-	20%
● End-term exam	-	50%